

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ NECƏ YARANDI

Asif RÜSTƏMLİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
ADMİU-nun professoru

Köhnə təqvimlə 1918-ci ilin mart ayının 18-də erməni-daşnak və bolşevik hərbi hissələri Bakıda, Şamaxıda dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətdi. Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi isə minlərlə insanın qətlini görməkdən keçmək istəyirdi... adi hadisə kimi dəyərləndirməyə cəhd göstərirdi. Dəhşətli faciələrə qarşı ən yüksək dövlət qurumunun bu laqeydliyi, biganəliyi bəlkə də onunla bağlı idi ki, soyqırımı hadisəsinə qədər Göyçə, Qarabağ mahallarında müsəlmanlara qarşı qətlər törədilir, əhali qarət edilir, zavallıların halına acıyan tapılmırdı. Zəngəzurun Kürdlər, Pöhrəli, Dəyə, Məlikətli, Şikar, Şəki, Yaqub, Qızılciq kəndləri daşnak terrorçuları tərəfindən yandırılır, uf deyən olmurdu. Məlikətlinin daşı-daş üstə qalmır, 150 nəfər kənd əhli bir gecədə barbarcasına məhv edilir, elə bil tarixdə belə bir kənd yox imiş. İrəvan quberniyasında 197 müsəlman kəndi yerlə yeksan olunur, onminlərlə günahsız insan qılıncdan, süngüdən keçirilir – insanlıq naminə haqq sözü söyləyən elə bil qəhətə çıxmışdı...

Zaqafqaziya Seyminin Bakı, Şamaxı soyqırımına həsr edilmiş 20 mart 1918-ci il tarixli iclası Çxeidzenin sədrliyi və A.Qantəmirovun katibliyi ilə saat 12.40-da başlayır. Sədr çöhrəsində süni kədər ifadə etməyə çalışaraq deyir: “Dünən Zaqafqaziya Hökuməti Bakı hadisələri haqqında fikirlərini müəyyənləşdirdi. Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək zəruridir. Hökumət Seymə xahişlə müraciət edir ki, nümayəndə heyətinin tərkibinə layiq bildiyiniz şəxslərin adını deyin... Təklif olunur ki, Bakıya İbrahim bəy Heydərov, Tıqranyan, Oniaşvili, Mustafa bəy Mahmudov və Cavad bəy Məlik-Yeqanov göndərilsin. Etiraz yoxdursa, deməli, qərar təsdiq olunur”.

Tələm-tələsik, müzakirəsiz elan edilən qərar ilk növbədə Seymin Müsəlman fraksiyasını razı salmır. Müsavat və Bitərəflər fraksiyasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə söz alaraq üzünü sədrə tutub əsəbi tonda deyir: “Cənab Nikolay Semyonoviç! Bu ilin 17-21 fevralında İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı törədilən faciələrin, Sadaxlıda baş verən cinayətkar hadisələrin, indi də Şamaxıda, Bakıda törədilən və hələ də davam etdirilən qətləmlərin, kütləvi qırğınların rəhbərləri və icraçıları bəlli ikən Seymin nümayəndə heyətini Bakıya göndərməyə nə lüzum var? Müsəlman əhalisini, bütövlükdə Qafqazın demokratiyasını xilas etmək üçün Bakıya nümayəndə heyəti yox, Daşnak-bolşevik töröküntülərindən azad etmək üçün hərbi hissələr göndərmək lazımdır”.

Yerdən səslər ucəlir: Doğrudur, doğrudur... Daşnak partiyasının nümayəndələri narahatçılıq keçirərək etiraz edirlər. M.Ə.Rəsulzadə fikrini davam etdirərək deyir: “Seymin Daşnaksütun firqəsinin üzvlərindən bəziləri Bakı hadisələrində müsəlmanları və Müsavat Firqəsinin ittiham edir. Firqəmizin və Bitərəflərin adından rəsmi bəyan edirəm: Belə fikirlər məqsədyönlü şəkildə yayılır və millətimizə, firqəmizə qarşı iftiralardan, böhtandan və cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir!”

Seymin Daşnaksütun firqəsinin nümayəndələrindən bəziləri isə Bakı qırğınlarını Bolşevik hərbi hissələrinin törətdiyini bildirirlər. Əslində isə bu hissələr erməni hərbi hissələridir və burada ermənilər xidmət edir. Daşnaksütun firqəsinin bu hərbi hissələr üzərində fəvqəladə təsir imkanları vardır.

Əgər Zaqafqaziya Hökuməti, Zaqafqaziya Seymi bu məqamları nəzərə alaraq

cəsarətli addımlar atmasa, minlərlə günahsız müsəlmanın qatillərini lənətləməsə, onda nə həmrəylikdən, nə demokratiyadan, nə də Zaqafqaziyanın xoşbəxtliyindən danışmağa dəyər!”.

Sonralar Seymin katibi olmuş, yeni qərarla Bakıya göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilən Mustafa Mahmudov Bakı hadisələri ilə əlaqədar fikir söyləmək fürsətini qaçırmır. M.Ə.Rəsulzadədən daha sərt şəkildə Seymin üzvlərinə müraciətlə deyir: “Burada deyildi ki, hökumət qaçqınları xilas etmək üçün Bakıya zirehli qatar göndərib. Elə bil hökumətin vəzifəsi yalnız qaçqına kömək etməkdir, onları zorakılıqdan, zülmədən qorumaq yox... Bakı hadisəsi çoxdan gözlənilirdi. Güman edirdik ki, hadisə dəf ediləcək, ölçülər götürüləcək. Tərpəniş olmadı. Əvəzində müsəlman hissələrindən vintovkalı da yığırdılar. Bakı qətləmə rəhbər sferanın müsəlmanlara etibar etməməyinin acı nəticəsidir.

Əgər müsəlman hissələri vaxtında silahlandırılısaydı, biz bu böyük faciənin, bu qanlı hadisələrin şahidi olmazdıq. Əgər hadisələr belə təhlükəli məcraya yönəlsə, silahsız insanları bombalayırsa, əhəlinin yarısı əsir alınarsa onda burada danışmağa dəyməz. Biz təklif edirik: Seymin iclası dayandırılınsın, Hökumətin fəvqəladə iclası çağırılsın, Bakıda fəlakətin qarşısını almaq üçün təcili ölçü götürülsün. Əgər Zaqafqaziya Hökuməti bu qanlı qırğınların qarşısını almağı bacarmasa nəticə kədarli olacaq. Bu gün bizə Şamaxı hadisələri barədə də məlumat verildi. Bizim fikrimizcə, bu da Bakı qətləməsinin eynidir. İclasın əvvəlində Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək barədə qərar qəbul edildi. Bakıya nümayəndə heyəti yox, hərbi qüvvələr göndərilməlidir”.

Tarixçilərin tez-tez müraciət etdiyi bir aforizm var: “Tarix təkrar olunur”. Mustafa Mahmudovun 1918-ci il üçün təsvir etdiyi mənzərə elə bil 1988-ci il üçün deyilib. Nə qədər acı və kədarli olsa da hərbi-siyasi mənzərə çox tanış gəlir...

Zaqafqaziya Seyminin üzvü Məhəmməd Yusif Cəfərov isə hər şeyin aydın

görüldüyü məclisdə daha konkret danışıq: “Düşünürəm ki, Bakıda vəziyyət həyəcanlı, dramatik, faciəli olduğu halda mənim burada geniş danışmağıma ehtiyac yoxdur. Hesab edirəm ki, Hökumət, Seymin Rəyasət Heyəti və müəyyən fraksiyalar ilə birgə fəvqəladə müşavirə keçirərək təcili tədbirlər müəyyənləşdirməlidir. Mən Hökumətdən soruşuram: bu təklif onlara əl verirmi?”.

Zaqafqaziya Hökumətinin sədri, cənab Noy Ramişvili ikibaşlı danışmağa, imitasiya yaratmağa çalışsa da konkret sualdan yayına bilmir. O söz alaraq Seymin üzvlərinə bildirir: “Sizə də aydındır ki, bir çox səbəblərdən hökumət bu istiqamətdə gördüyü tədbirlər haqqında məlumat verə bilmir. Hesab edirəm ki, biz Zaqafqaziyanın tam səlahiyyətli hökumət orqanıyıq. Düşünürəm ki, Seymin üzvü Cəfərovun ölkənin ağır vəziyyəti ilə bağlı birgə müşavirə keçirmək haqqında təklifi qəbul edilə bilər”.

Zaqafqaziya Hökumətinin və Seyminin qeyri-peşəkarlığı, dişsizliyi, bacarıqsızlığı, əfəlliyi, ikili standartlar ilə işləməsi, doğma-ögey prinsipini işə salması və nəhayət Qafqaz müsəlmanlarına, Azərbaycan türklərinə qarşı erməni-daşnak hərbi hissələrinin törətdikləri soyqırımlarına laqeyd, biganə münasibətləri nəticədə bu qurumun dağılmasına zəmin yaratdı.

Seymin son iclası may ayının 26-da oldu. Həmin yığıncaqda Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etməklə Azərbaycanı da seçim qarşısında qoydu. Zaqafqaziya Seyminin 44 nəfər üzvü olan Azərbaycan türklərindən yalnız 28 nəfəri Azərbaycan Milli Şurasına üzv olmağa razılıq verdi. Yeni quruma sosial-demokratlar, ittihadçılar və b. üzvlərdən imtina etdilər. Milli Şura 27 may 1918-ci il tarixli ilk iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni sədr, Həsən Bəy Ağayevini müavin və Mustafa Mahmudovu katib seçdi.

Azərbaycanın istiqlalını bəyan etməsi ilə əlaqədar müəyyən hazırlıq işləri görüldükdən sonra Milli Şuranın növbəti iclası ertəsi günə - 28 may 1918-ci ilə təyin edildi. Qızğın müzakirələrdən və bir sıra ziddiyyətli məqamlar aydınlaşdırıldıqdan sonra gündəliyə

çıxarılan mövzular müəyyənləşdirilir.

Tiflisdəki Zaqafqaziya Seyminin binasında, 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Milli Şurasının iclası Şuranın sədr müavini Həsən Bəy Ağayevini rəhbərliyi ilə başlayır. O üzünü Milli Şura üzvlərinə tutaraq deyir: “Əfəndilər, Milli Şuranın 28 nəfər üzvündən 26-sı, o cümlədən F.X.Xoyski, X.B.Xasməmmədov, N.B.Yusifbəyli, M.H.Seyidov, N.B.Nərimanbəyov, H.Q.Məmmədbəyli, M.B.Hacınski, M.Mahmudov, Ə.Şeyxülislamov, M.B.Hacıbəbəyov, M.Y.Cəfərov, X.B.Məlikaslanov, R.B.Vəkilov, H.Şahtaxtinski, F.B.Köçərli, C.B.Hacınski, Ş.B.Rüstəmbəyli, X.B.Sultanov, C.Axundov, M.Məhərrəmov, C.Məlik-Yeqanov və H.S.Axundzadə iclasda iştirak edirkən.

Müzakirə olunacaq məsələlər bunlardır:

1. Yelizavetpol (Gəncə) ilə bağlı son hadisələr haqqında doktor Ağayevinin məlumatı.
2. Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi teleqram və məktubun oxunması.
3. Seymin buraxılması, Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda vəziyyət.

“– Doktor Ağayevinin məlumatından: Əfəndilər, Gəncədən yeni qayıtmışam. Ərz edirəm ki, Tiflisdə yayılan şayələrin, sözsöhbətlərin heç bir əsası yoxdur. Ora general Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə bir neçə süvari əsgər və 2-3 nəfər zabit təşkil edilmişdir. Onların Gəncəyə gəlməsinin Azərbaycan həyatının siyasi quruluşu ilə qətiyyətlə əlaqəsi yoxdur. Ümumiyyətlə türklərin Azərbaycana, Qafqaza gəlişində təcavüzkar niyyət güdülür. Əksinə, türklər maraqlıdır ki, Azərbaycan, Qafqaz respublikaları müstəqil dövlətlər olsunlar”.

Gəncə məsələsinə münasibət bildirildikdən sonra söz Nəsim Bəy Yusifbəyliyə verilir. N.B.Yusifbəyli M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi teleqram və məktubun məzmunu ilə şura üzvlərini tanış etmək üçün xitabət kürsüsünə yaxınlaşaraq deyir: “Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Batumdan göndərdiyi teleqramda Şuranın hər bir üzvünə onu dünənkı iclasda sədr seçildiyinə görə təşəkkürünü bildirir, Azərbaycanın bu yeni, ali qanunverici

qurumunun fəaliyyətinə uğurlar arzulayır. Məktubda isə Batumda may ayının 11-dən Osmanlı dövlətinin rəsmi nümayəndələri, ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri Xəlil Paşa və Qafqaz cəbhəsinin komandanı Mehmet Vehib Paşa ilə aparılan danışıqlar barədə məlumatlar verilir. Diqqətinizə çatdırım ki, danışıqlar uğurla gedir, yaxın bir həftəyə Azərbaycan Milli Şurası ilə Osmanlı Dövləti arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Batum müqaviləsinin imzalanması gözlənilir. Müqavilənin yekun mətni ilə Milli Şura üzvləri tanış ediləcək. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məktubunun sonunda bildirir ki, “Türklər ilhaqın əleyhinədir”.

Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclasının gündəlikdə yer alan üçüncü məsələ üzrə söz Şura üzvü Xəlil Bəy Xasməmmədova verilir. O sinəsini kürsüyə gərəkərək xalqımızın taleyüklü məsələsinə barədə düşüncələrini aydınlandır:

“–Əfəndilər! Zaqafqaziyada yaranmış siyasi durum, Seymin süqutu, Gürcüstanın müstəqil dövlət yaratması və digər səbəblər gecikmədən Azərbaycan Cümhuriyyətini qurmağı, istiqlal bəyannaməsi elan etmək zərurətini artırır. Milli Şuranın məhz bugünkü iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqillik aktını, Əqdnaməsini qəbul etməsək gələcək nəsillər bizi bağışlamaz. Məsuliyyət anı yetişib. Qətləmələrə, təcavüzlərə, zorakılığa zaman-zaman məruz qalmış xalqımız bizdən qəti qərar gözləyir”.

Xəlil Bəy Xasməmmədovun çıxışından sonra Milli Şura üzvlərindən Nəsim Bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Əkbər Ağa Şeyxülislamov və b. çıxış edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlal bəyannaməsini elan etməyin zərurətini vurğulayırlar. Sonda söz Milli Şuranın üzvü Fətəli Xan Xoyskiyə verilir. O böyük səmimiyyətlə fikirlərini həmkarları ilə bölüşərək deyir: - Qafqazın və dünyanın indiki mürəkkəb durumu hamımıza bəllidir. Hesab edirəm ki, tamhüquqlü Azərbaycan dövlətini, idarəetmə strukturlarını yaratmaq lazımdır, amma Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməyə tələsməməliyik. Böyük dövlətlərlə sülh danışıqlarını davam

etdirməyə ciddi ehtiyac duyulur. Müstəqilliyin elan edilməsi çətin deyil, onu qorumaq və yaşatmaq əsas məsələdir.

Milli Şura üzvlərindən Sultan Məcid Qənizadə, Cəfər Axundov və b. çıxış edərək Fətəli Xan Xoyskinin təklifini dəstəkləyir, müstəqilliyin elanına lüzum görmürlər. Qızğın müzakirələr və mübahisələr səngimək bilmir... Bəziləri ucadan qışqıraraq: "Bizə istiqlaliyyət lazım deyil! Sanki biz Müsavat - Ədəmi Mərkəziyyət fırqəsiyik?!" - deyirdi.

İclasın sədri Həsən Bəy Ağayev sakitliyi bərpa etmək məqsədilə karandaşın əks ucunu masaya döyəcləyərək ayağa qalxır və bildirir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin lehinə və əleyhinə iki təklif var. Birinci təklif Xəlil Bəy Xasməmmədova, ikinci təklif isə Fətəli Xan Xoyskiyə aiddir. Hər iki təkliflə əlaqədar fərqli mövqelər sərgiləndi. Mən birinci Xəlil Bəy Xasməmmədovun təklifinə - Azərbaycanın müstəqilliyinə səs verməyə Sizi dəvət edirəm! Bu səsvermədə bitərəf qalmaq istəyənlər lütfən məclisi tərk etsinlər.

İclas zalına sükut çökür, heç kəs yerindən tərpənmir. Milli Şura üzvləri arasında adbaad, açıq səsvermə keçirilir. İclasın katibi Mustafə Mahmudov adları bir-bir oxuduqca hər kəs ayağa qalxaraq "Razıyam" - deyir. Hər kəsin çöhrəsində sevinc, qürur hissi təəcəssüm tapır...

Həsən Bəy Ağayev adbaad, açıq səsvermənin nəticəsini bəyan etmək üçün ayağa qalxaraq deyir: - Bu saat, yəni axşam doqquza on dəqiqə işləmiş Azərbaycan istiqlaliyyətini Milli Şura qəbul etdi. Müstəqilliyin lehinə 24 nəfər Milli Şura üzvü səs verdi. Əleyhinə yoxdur. İki nəfər - Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər Axundov bitərəf qaldı. İstiqlal Bəyannaməsinin hazırlanması üçün bir saatlıq fasilə elan edir, Cümhuriyyət hökumətimizi təbrik edirəm.

Milli Şura üzvləri bir-birini qucaqlayır, gözlər yaşarır...

Bir saatlıq fasilədən sonra altı bəndlik İstiqlal bəyannaməsinə Milli Şura üzvlərinin diqqətinə çatdırmaq üçün Həsən Bəy Ağayev

hamını ayağa qalxmağa dəvət edir. "Əqdnamə" oxunur:

"... Azərbaycan Şurayı-Milliyeyi İslamiyyəsi bütün cəməatə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xəlq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyəti... və sair...

Tiflisdə, Cənibin sarayının önünə toplaşan minlərlə insan "Yaşasın Müstəqil Azərbaycan!" - deyərək Milli Şura üzvlərini sevinc və coşqu ilə alqışlayır.

Həsən Bəy bəyan edir ki, Milli Şura Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyətinin birinci hökumət kabinəsini təşkil etməyi bitərəf Fətəli Xan Xoyskiyə tapşırırmışdı. Fasilədən sonra Milli Şurada ilk hökumət kabinəsinin tərkibi təsdiqləndi. İlk Hökumətdə vəzifələr belə bölüşdürülüb: Fətəli Xan Xoyski Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri; Xosrov Paşa Bəy Sultanov hərbi nazir; Məhəmməd Həsən Hacinski xarici işlər naziri; Nəsim Bəy Yusifbəyli maliyyə və xəlq maarifi naziri; Xəlil Bəy Xasməmmədov - ədliyyə naziri; Məhəmməd Yusif Cəfərov ticarət və sənaye naziri; Əkbər Ağə Şeyxülislamov - əkinçilik və əmək naziri, Xudadad Bəy Məlik-Aslanov yollar, poçt və teleqraf naziri...

İki gündən sonra, 1918-ci il may ayının 30-da Fətəli Xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın ən böyük siyasi mərkəzlərinə - London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və b. şəhərlərə radioteleqram göndərilir. Radioteleqram lentlərində yazılırdı: "Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi müstəqil bir dövlətdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xəlq Cümhuriyyəti... müvəqqəti paytaxtı isə Gəncə şəhəridir"...

Müstəqilliyə gedən əzablı yollar Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyətinin yaranması ilə məntiqi nəticəsinə çatır.